

Кращі сучасні видання «Слова о погібелі»: *Бегунов Ю. К.* Памятник русской литературы XIII века... С. 153—157; Слово о погібелі Русской земли / Подгот. текста, пер. и коммент. Л. А. Дмитриева // ПЛДР: XIII век. С. 130—131, 544—546. Є переклад польською (*Literatura staroruska. Warszawa, 1971. С. 92—93*) та англійською (*Zenkovsky S. A. Medieval Russia's Epics, Gronicles and Tales, 2 ed. New York, 1974. P. 196—197*) мовами. Див. також: *Мещерский Н. А.* К реконструкции текста «Слова о погібелі Русских земли» // Вестн. Ленингр. ун-та: Сер. ист. яз. и лит. 1963, № 14, вып. 3. С. 44—53.

Питання про зв'язок між «Словом о погібелі» та «Словом о полку Игоревім» й зараз лишається дискусійним. Гіпотезу про безпосереднє звертання автора «Слова про погібель» до давньої поеми Грушевський висунув вже в згаданому відгуку на знахідку пам'ятки (с. 4). Про певний вплив цієї думки в свій час на Д. С. Лихачова і Л. О. Дмитрієва свідчить уміщення ними «Слова о погібелі» в розділ «Поэтическое вариации на темы «Слова о полку Игореве» у кн.: Слово о полку Игореве / Сост. и подгот. текстов Л. А. Дмитриева, Д. С. Лихачова. Л., 1967. С. 359—362. Щоправда, Л. О. Дмитрієв з притаманною йому обережністю зауважив у своїй вступній статті «"Слово о полку Игореве" и русская литература», що «питання про безпосередню залежність» однієї пам'ятки від другої «не можна вважати за вирішене: надто мале за своїм обсягом «Слово о погібелі Русської землі» (Там же. С. 69).

На думку О. В. Соловйова, немає підстав бачити в «Слові о погібелі» «наслідування "Слова о полку Игоревім", але обидва вони, безперечно, являють собою продукт тої ж самої поетичної школи» (*Soloviev A. New Traces of the «Igor Tale» in Old Russian Literature // Harvard Slavic Studies. 1953. Vol. 1. P. 73—81.* Ту ж концепцію, на цей раз дещо змінену (йдеється вже про загадку, як на наш погляд, «ту ж саму літературну школу дружинної ліро-епічної творчості»), дослідник докладно аргументував в розвідці: *Соловьев А. В.* Заметки к «Слову о погібелі Русских земли» С. 109—113.

Своєрідну позицію в цьому питанні зайняв М. К. Гудзій. Критично оцінивши спостереження О. В. Соловйова (відомі йому за першою, англомовною розвідкою), М. К. Гудзій зробив висновок, що ці паралелі — «настільки загального характеру, що навряд чи можуть свідчити про літературний зв'язок "Слова о погібелі" із "Словом о полку Игоревім", навіть беручи до уваги застереження, що їх робить О. В. Соловйов. Як би ми не цінували "Слово о погібелі", немає необхідності за всяку ціну підтягати його до "Слова о полку Игоревім". Між тим у О. В. Соловйова мова йде про об'єктивні зв'язки між пам'ятниками, а не про місце кожної з них в якомусь «табелі о рангах». Відзначимо, що такий же ціннісний підхід, але з позанауковою мотивацією М. К. Гудзій приписує й Грушевському: «Можливо, що такий («негативний») відгук про «Слово» зв'язаний у Грушевського з тим, що він протиставляє його як пам'ятку північноруську пам'яткам південноруським, які всі тенденційно ним зараховані до пам'яток українських. І далі вже прямо каже, що Грушевський мав тут, «можливо, упередженість націоналістичного гатунку» (*Гудзий Н. К.* О «Слове о погібелі Русских земли» // ТОДРЛ. 1956. Т. 12. С. 544, 528). Як це схоже на лихозвісне «читання в сернях» сталіністської критики. І як прикро прочитати таке у М. К. Гудзія...

В тексті розділу, крім уже названих, згадуються праці: *Лопарев Х.* Слово о погібелі Русских земли: Вновь найденный памятник литературы XIII века / Сообщ. Хрисанфа Лопарева. СПб., 1892 (ПДПН. № 84); *Жданов Н. Н.* Русский былевой эпос. СПб., 1895.

Довідкова література: *Махновець.* Давня... С. 131—133; Словарь XI—XIV... С. 432—434.

Повість про мученицьку смерть кн. Михайла Всеволодича. У тексті й примітках цієї частини розділу є посилання на такі праці: *Макарий, митрополит. История русской церкви в период монгольский.* СПб., 1866. Т. 5, кн. 2. *Ключевский В. О. Древнерусские жития святых как исторический источник.* М., 1871. На жаль, не враховані висновки фундаментального дослідження: *Серебрянский М. Древнерусские княжеские жития.* М., 1915. С. 108—141 (розвідка); 49—86 (тексти).

Останнє видання твору: *Сказание о убиении в Орде князя Михаила Черниговского и его боярина Феодора / Подгот. текста, пер. и коммент. Л. А.-Дмитриева // ПЛДР: XIII век.* С. 228—235 (з паралельним російським перекладом).

Недавнє текстологічне дослідження, здійснене Л. О. Дмитрієвим, привело, між іншим, його до висновку, що поширений варіант «Сказанія» з ім'ям «отця Ондрія» практично містить той же текст, що й варіант, у заголовку якого читаємо: «Сотворено Иоанном епископом». Між тим в Лаврентіївському літописі під 1231 р. серед присутніх на поставленні Кирила єпископа Ростовського «названий Иван, игумен Борисоглебского монастыря в Чернигові (ПСРЛ. Т. 1. С. 457). Отже, зв'язок духовної особи на ім'я Иван із чернігівським князем набуває цілком реальної основи» (*Дмитриев Л. А. Сказание о убиении в орде князя Михаила Черниговского и его боярина Феодора // Словарь XI—XIV... С. 414*). Ці спостереження Л. О. Дмитрієва дещо посилюють вірогідність гіпотези про чернігівське походження твору.

Аналіз художньої сторони Сказанія Грушевський завершує порівнянням його стилю із стилем «мученицьких історій». Мається на увазі мартирій (або мартир), давньоруською мовою — мученіє, один із жанрів агіографії. Перекладні мартирії (життя Варвари, Арефи і дружини його, Ірини та ін.) були улюбленим читанням в Давній Русі. Сюжет «Сказанія» має лише деякі запозичення з сюжетного трафарета класичного мартирія, але їх тут більше, ніж у житті Бориса і Гліба.

Повість про курського баскака Ахмета. Ця літописна повість після Грушевського не вивчалася. Дослідник реконструє її текст із двох літописних зводів — Лаврентіївського та Воскресенського літописів, перекладає її та аналізує як стиль, так і своєрідність її змісту — кривавого епізоду, «що стався на краю тодішнього хрещеного світу».

Воргол — тепер село Литвиновичкої сільради Кролевецького району Сумської області. *Турово* — можливо, сьгоднішнє село Турове Семенівського району Чернігівської області.

Особливого інтересу реконструйованій Грушевським «повісті» надає її походження з Новгород-Сіверщини, про культурне життя якої за цих темних часів майже нічого не відомо.

Повісті неозначеного часу

В цій частині тому розглядаються твори, що пов'язані з літературною творчістю на українських землях, головним чином, через використання фольклорного фонду «старої київської словесності».

Повість про Дем'яна Куденевича. Зауваживши, що цю «повість» поза Никоновським літописом «не стрінено досі», Грушевський не згадав про іншу версію цієї розповіді у В. М. Татищева (у новітньому виданні: *Татищев В. Н. История Российская: В 7 т. М.: Л., 1962. Т. 2. С. 179*); український історик не вважав, мабуть, цей твір за надійне джерело.

Якщо Грушевський наголошує на «правдоподібності» гіпотези про походження розповіді про Дем'яна Куденевича з книжного джерела, то Д. С. Лихачов бачить в ній результат використання «народних епічних переказів» складачем «зводу Фотія 1418 р.»: *Лихачев Д. С. Русские летописи... С. 306.* Б. О. Рибаків доводить, що розповідь про Де-

м'яна Куденеви́ча вніс до свого літопису боярин-літописець Петро Бориславич в 1167—1168 рр.; що ж до версії Никоновського літопису, то тут, на його думку, білину про Сухана «сумістили з літописною легендою про Дем'яна 1148 р.»: Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». С. 337—338. Із «південноруського джерела» виводить розповідь Никоновського літопису й Б. М. Клос: Клос Б. М. Никоновская летопись и русские летописи XVI—XVII веков. М., 1980. С. 185.

У цій частині розділу відзначимо посилання на такі видання: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // ПСРЛ. 1862. Т. 9 (фототилічне перевидання: М., 1965); Халамский М. Г. Великорусские былины Киевского цикла. Варшава, 1885; Якуб А. К былина о Сухмане // Этнографическое обозрение. 1904. Кн. 60.

Посольство папы до Романа Галицького. У міркуваннях, що передують розгляду цієї «повіді», Грушевський згадує тексти усної традиції про князя Романа Галицького, зібрані та інтерпретовані у кн.: Жданов И. Н. Русский былевой эпос: Исследования и материалы. СПб., 1895.

Текст «повіді» перекладено з видання: Библиотека Российская, содержащая древние летописи и всякие записки, способствующие к объяснению истории и географии российской древних и средних веков. М., 1787. Є також посилання на зразковий, як на свій час, опис рукописів: Востоков А. Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музея, составленное Александром Востоковым. СПб., 1842.

Моління Данила

У тексті та примітках посилання на такі видання та дослідження пам'ятки: Памятники российской словесности XII века, изданные с объяснением, вариантами и образцами почерков К. Калайдовичем, М., 1821. С. 225—240; Ундольский В. Новая редакция (XIII века) Слова Даниила Заточника. М., 1856; Бессонов П. А. Несколько замечаний по поводу напечатанного в «Русской беседе» Слова Даниила Заточника // Москвитянин. 1856. № 7—8. С. 338—392; Карамзин Н. М. История государства Российского. 2-е изд СПб., 1818. Т. 5. Прим. 48; Модестов Е. О послании Даниила Заточника // ЖМНП. 1880. Ноябрь. С. 165—196; Щурат В. Слово Даниила Заточника: Пам'ятка староруської літератури з кінця середніх віків // ЗНТШ. 1896. Т. 9. С. 1—28; Истрин В. М. Был ли Даниил Заточник действительно заточен? // Летопись Ист.-филол. о-ва при Новорос. ун-те. Одесса, 1902. Т. 10. С. 55—74; Шляпкин И. А. Слово Даниила Заточника: По всем известным спискам. СПб., 1889; Гуссов В. М. К вопросу о редакциях «Моления» Даниила Заточника // Летопись Ист.-филол. о-ва при Новорос. ун-те. 1900. Т. 8. С. 1—34; Ляшенко А. И. О Моления Даниила Заточника. СПб., 1896; Миндалев П. Моление Даниила Заточника и связанные с ним памятники: Опыт историко-литературного исследования. Казань, 1914; Голубинский Е. Е. История русской церкви. М., 1901. Т. 1, ч. 1. С. 267; 867—868; Келтула В. А. Куре истории русской литературы. Ч. 1. С. 781—791; Покровский Ф. И. Новый список «Слова» Даниила Заточника // Изв. ОРЯС. 1904. Т. 8, кн. 4. С. 328—339.

Кращим критичним виданням спеціалісти зараз вважають кн.: Danti A., Colucci M. Daniil Zatočnik: Slovo e Molenie. Firenze, 1977. Трохи більш приступне видання: Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам / Подгот. к печати Н. Н. Зарубин. Л., 1932; користуючись цим виданням, необхідно враховувати списки пам'ятки, знайдені та надруковані після праці М. М. Зарубіна: Малышева В. И. Новый список Слова Даниила Заточника // ТОДРЛ. 1948. Т. 6. С. 193—200; Покровская В. Ф. Неизвестный список «Слова» Дани-

ила Заточника // ТОДРЛ. 1954. Т. 10. С. 280—289; *Тихомиров М. Н.* «Написание» Данила Заточника // Там же. С. 269—279. В. М. Перетц знайшов у свій час український список «Слова» Данила Заточника, який відніс до «кінця першої половини XVI ст.». Написаний «напівуставом волинського типу», він був створений «скоріш за все в Поліссі» на основі одного з російських списків 1-ої редакції: *Перетц В. Н.* Новый список «Слова» Данила Заточника // ТОДРЛ. 1956. Т. 12. С. 362—374.

Треба відзначити, що Д. І. Абрамович згодом відстоював гіпотезу про південноруське походження пам'ятки. Дослідник спирався при цьому, окрім деяких спостережень над мовою списків твору, на запропоноване після праці П. О. Безсонова (1856) ще раз Є. Ф. Будде в 1902 р. ототожнення адресата «Слова» з Андрієм Добрим — сином Володимира Мономаха; Андрій княжив у Переяславі-Руському в 1135—1141 рр. Див.: *Абрамович Д. И.* Из наблюдений над текстом Слова Данила Заточника // Сб. к 40-летию учен. деятельности А. С. Орлова. Л., 1934. С. 135—141. Гіпотеза ця дістала підтримку у М. Й. Скрипіля, який дійшов висновку, що «виникнення першої редакції треба віднести до останніх років життя Андрія Володимировича Доброго, коли він знову зайняв княжіння у Переяславі Південнім...»: *Скрипиль М. О.* «Слово Данила Заточника» // ТОДРЛ. 1955. Т. 11. С. 83. Див. також праці українських істориків: *Боровский Я. Е.* Слово Данила Заточника: Проблемы текстологического анализа и вопросы авторства: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. К., 1970; *Яценко Б. І.* Історична основа «Слова Данила Заточника» // Укр. іст. журн. 1971. № 12. С. 59—67.

Текстологічні питання вивчення твору й зараз не можуть вважатися остаточно розв'язаними. Ту ж позицію, що в коментованому розділі займає Грушевський, поділяють В. М. Перетц (*Перетц В. Н.* Академическое издание «Моления» Данила Заточника // ТОДРЛ. 1934. Т. 1. С. 343—344), В. М. Гуссов (*Гуссов В. М.* Историческая основа Моления Данила Заточника // ТОДРЛ. 1949. Т. 7. С. 410—418), М. К. Гудзій (*Гудзий Н. К.* История древней русской литературы. 7-е изд., испр. и доп. М., 1966. С. 180—182).

Пріоритет «першої редакції» підтримали такі вчені, як Д. І. Абрамович в зазначеній вище праці, С. П. Обнорський (*Обнорский С. П.* Очерки по истории русского литературного языка старшего периода. М.; Л., 1946. С. 81—131), М. Й. Скрипіль в названій праці (с. 80—82), І. У. Будовніч (*Будовниц И. У.* Общественно-политическая мысль Древней Руси: XI—XIV вв. М., 1960. С. 269—290) та М. М. Воронін (*Воронин И. Н.* Даниил Заточник // Древнерусская литература и ее связи с новым временем. М., 1967. С. 54—83).

Прогноз Грушевського щодо неможливості вирішення питання про реальність існування Данила Заточника як «засланця», здається, справдися. Думки про суто літературний характер його образу дотримувалися Б. О. Романов та М. Й. Скрипіль, реальним страдником вважають Данила В. М. Гуссов, М. М. Тихомиров та з деякими застереженнями — Д. С. Лихачов. М. М. Воронін, з одного боку, підтримує думку про суто літературний характер твору й навіть ім'я Данила вважає біблійною алюзією (с. 61—63), а з іншого — намагається відтворити реальні епізоди його біографії, зокрема зіткнення із зловісною Улитюю — легендарною жінкою та однією з убивць великого князя Андрія Боголюбського (с. 79—80).

До названих Грушевським літературних джерел твору М. Й. Скрипіль додав «Повість времених літ» (с. 83—90), а Ю. К. Бегунов — «Бесіду» Козьми, пресвітера Болгарського (*Бегунов Ю. К.* Отражение «Беседы» Козьмы Болгарского в «Молении Данила Заточника» // Сов. славяноведение. М., 1966. № 5. С. 71—74).

В останні десятиріччя було продовжено й дослідження художньої своєрідності пам'ятки (*Лихачев Д. С., Панченко А. М., Поньрко Н. В.* Смех в Древней Руси. Л., 1984. С. 24—25). Див. також: *Tschizewskij D.* Geschichte der Altrussischen Literatur im 11., 12. und 13. Jahrhundert; Kiever Epoche. Frankfurt am Main, 1948. S. 374—381.

Довідкова література: *Махновець.* Давня... С. 37—42; *Словарь XI—XIV...* С. 112—115.

**«Слово Адама в аді до Лазаря»,
або «Повість о Лазаревім воскресенню»**

В розділі є посилання на такі праці: *Франко Ів.* Слово о Лазаревъ воскресени: Староруська поема на апокрифічні теми // ЗНТШ. 1900. Т. 35—36. С. 18—19, 1—57; *Перетц В. Н.* Историко-литературные исследования и материалы. СПб., 1902. Т. 3., ч. 1; *Калайдович К. Ф.* Записки важные и мелочные // *Летописи рус. лит. и древностей Н. С. Тихонова.* М., 1861. Т. 3. С. 82—110; *Пыпин А. Н.* Ложные и откровенные книги русской старины, собр. А. П. Пыпиным // *Памятники старинной русской литературы*, изд. Г. Кушелевым-Безбородко. СПб., 1862. Вып. 3. С. 11—12; *Порфирьев И.* Апокрифические сказания о новозаветных лицах и событиях. СПб., 1890. С. 228—231; *Франко Ів.* Апокрифи і легенди з українських рукописів / Збір., упоряд. і пояснив д-р Ів. Франко. Львів, 1899. Т. 2. С. 315—316; *Потебня А. А.* Слово о полку Игореве: Текст и примечания. Воронеж, 1878.

Питання текстологічного вивчення твору лишаються невирішеними. Див.: *Рождественская М. В.* Слово на Лазарево воскресение // *Словарь VI—XIV...* С. 426. Недостатньо використовує наявний рукописний матеріал (відомо близько 30 списків пам'ятки) й недавнє видання її Д. Хічкоком, який обмежився сімома списками: *Hitchcock D. R.* The Appeal of Adam to Lazarus in Hell. Hague; Paris; New York, 1979.

Реконструкцію тексту апокрифа Грушевський робить за його поширеною редакцією — саме тою, яка не дочекалася ще сучасного наукового видання.

Започатковане автором «Історії української літератури» вивчення художньої системи «Слова» було продовжено І. П. Єрьоміним, якого цікавила передусім жанрова специфіка пам'ятки. Дослідник відносить його до літературного красномовства: це — «церковна епідиктична проповідь» (*Єремий І. П.* Лекции по древней русской литературе. С. 93). У спеціальному дослідженні цього питання М. В. Рождественська обґрунтовує та деталізує цю концепцію І. П. Єрьоміна (*Рождественская М. В.* О жанре «Слова о Лазаревом воскресении» // *ТОДРЛ.* 1972. Т. 27. С. 109—119), проте робить два застереження. З одного боку, вона фіксує «апокрифічну природу пам'ятки», а з другого — її певну «жанрову мозаїчність» (Там же. С. 119).

А втім проблему жанрової специфіки «Слова» не можна вважати остаточно розв'язаною. Назвавши пам'ятку «поемою» та знайшовши їй місце серед інших творів «дружинної поезії» Київської Русі, І. Франко керувався не лише інтуїцією геніального поета, він спирався й на свій досвід вченого-медієвіста. Гадаю, що для нього мав тут значення не лише «поетичний» характер пам'ятки, але й її оповідність.

Чекає на подальше дослідження й питання про витоки своєрідності художнього часу в «Слові». Важко, зокрема, погодитися з М. В. Рождественською, коли вона зазначає: «Вживання автором "Слова на Лазарево воскресення" дієслів в теперішньому часі близько за значенням до сучасного *praesens historicum*» (*М. В. Рождественская.* О жанре... С. 117). Насправді ж тут застосування оповідного прийому,

що його західні літературознавці називають «репортажем», оперте на запозичену з візантійської літургики ідею відтворення під час церковного свята тих сакральних подій, яким воно присвячене. Див. про це, наприклад: *Mathew G. Byzantine Aesthetics*. London, 1963. P. 7. Специфікою православної святкової ментальності може бути пояснена й така загадка особливості художнього часу «Слова», як своєрідне його «стягнення»: народження Христа та воскресіння ним Лазаря відбуваються майже одночасно.

Оригінальність твору, яку відстоює в своїй праці Грушевський, сучасні дослідники визнають беззаперечно. Див.: *Čiževskij D. History of Russian Literature: From the eleventh Century to the End of Baroque*. S'-Gravenhage, 1960. P. 135—137; Історія української літератури. К., 1967. Т. 1. С. 176—178 (автор розділу — В. І. Кречотень). На плідній та методологічно вивірених позиціях стояв у цьому питанні І. П. Єрьомін: «Питання про джерела "Слова" ще чекає свого дослідника: визначити їх поки що не вдалося; не виключена можливість, що "Слово" зіткане з певної низки апокрифічних мотивів, комбінація яких є оригінальною та належить автору» (*Єремин И. П. Лекции по древней русской литературе*. С. 94). За естетичним кодексом середньовіччя, подібна комбінація не вважалася плагіатом; це, мабуть, одна з типологічних рис середньовічної культури взагалі. Тут можна згадати не лише епіграми Агафія та поетів його кола або ж такі контаміновані «Любовні листи», що приписуються Аристенету, але й хонкадори, прийом давньої японської поезії, що дозволяв поетові та драматургу використання структурних елементів із творів попередників.

Спостереження Грушевського над спорідненістю поетичного строю «Слова о Лазаревім воскресенні» та «Слова о полку Ігоревім» і зараз лишається кращим із того, що було записане з цього питання. Див. ще коментар до розгляду Грушевським «Слова о полку Ігоревім» (розділ «Питання оригінальності Слова. Його відносини до книжної й усної словесності та ранішої дружинної творчості»).

Довідкова література: *Махновець*. Давня... С. 130—131; *Словарь XI—XIV...* С. 426—428.

Моралістичні повісті

Грушевський посилається тут на такі видання та дослідження «Слова про Хміль»: *Варлаам*. Описання сборника XV столетия Кирилло-Белозерского монастыря // Учен. зап. П. отд-ния имп. Академии наук. СПб., 1859. Кн. 5. С. 64—65; *Петухов Е. В.* К вопросу о Кириллах — авторах в древней русской литературе // Сб. ОРЯС. 1887. Т. 42, № 3. С. 18—27; *Памятники старинной русской литературы*, изд. Г. Кушелевым-Безбородко... Вып. 2. С. 447—449.

«Слово про Хміль» розглядається зараз як твір російської літератури другої половини XV ст. Див., наприклад: *Махновець Т. А.* Слово о хмеле // *Словарь книжников и книжности Древней Руси*. Вып. 2, ч. 2. С. 405—408. Оскільки ж таке датування твору цілком декларативне, воно не скасовує міркувань Грушевського.

Текстологічне вивчення повістей про Хміль фактично лише розпочато (*Махновець Т. А.* «Слово о хмеле» в списках XV века // *Источниковедение литературы Древней Руси*. Л., 1980. С. 155—162); твір досі не має критичного видання. Перевидання використаного Грушевським видання Варлаама див.: *Слово о хмеле* / Подгот. текста, пер. и коммент. М. Д. Каган-Тарковской // ПЛДР: Вторая половина XV в. М., 1982. С. 578—581; 688. Див. також: *Повести о хмеле* // *Повесть*

о Горе-Злочастин // Изд. подгот. Д. С. Лихачев, Е. И. Ванеева. Л., 1984. С. 78—84.

Довідкова література: *Адрианова-Перетц, Покровская...* С. 251—255; *Назаревский.* Библиография... С. 136—143.

Церковна література

Обґрунтування включення до історії української літератури творів «різних ієрархів українського походження або виховання, які скінчили свою діяльність на різних високих становищах Великої Русі», що лям Грушевський починає розділ, зберігає й зараз своє методологічне значення для осмислення подібних явищ в літературі та культурному житті XVII—XIX ст.

Слова Серапіона. Грушевський визнає «п'ять достовірних слів» Серапіона. Була спроба атрибутувати цьому письменнику ще «Поученіє к попам», яке збереглося разом з ухвалами собору 1274 р.; *Колобанов В. А.* О Серапионе Владимирском как возможном авторе «Поучения к попам» // ТОДРЛ. Т. 14. 159—162.

Український дослідник користувався виданням: *Петухов Е.* Серапион Владимирский, русский проповедник XIII века. СПб., 1888. Нове видання з паралельним російським перекладом: «Слова» Серапіона Владимирского / Подгот. текста, пер. и коммент. В. В. Колесова // ПЛДР: XIII век. С. 440—455; 606—610. Є англійський переклад: *Zenkowsky S. A.* Medieval Russia's Epics. Chronicles and Tales. 2 ed. New York, 1974. P. 243—248.

Питання про датування творів Серапіона лишається дискусійним. М. Горлін спробував довести, що всі п'ять «слів» письменника, крім останнього («о маловерьн»), були написані ще в Києві: *Gorlin M.* Searapion de Vladimir prédateur de Kiev // *Revue des études slaves.* Paris, 1948. Т. 24. Р. 21—28. М. К. Гудзій в спеціальній розвідці доводить, що в Києві було створене лише перше «слово» Серапіона, а всі інші — вже на півночі: *Гудзій Н. К.* Где и когда протекала литературная деятельность Серапиона Владимирского? // *Изв. ОЛЯ.* 1952. Т. 11, вып. 5, С. 450—456. В останньому виданні підручника М. К. Гудзія читаємо: «Можливо, одначе, що й перше "слово" написане у Володимирі» (*Гудзій Н. К.* История древней русской литературы. 7-е изд., испр. и доп. С. 205—206).

Уся праця М. К. Гудзія написана була для такого заключного висновку: «З усіх цих підстав ми з повним правом включаємо твори Серапіона до літератури Володимиро-Суздальської Русі» (с. 456). Ідучи до цього постулату, дослідник не відкидає тих відомих фактів, що Серапіон «був вихований на безпосередньо близькій йому київській літературній культурі» й що вона «була давнішою та, внаслідок більш сприятливих на перших порах історичних умов, більш сильною у порівнянні з літературною культурою північної Русі, але за своїм характером вони не дуже відрізнялися одна від одної» (с. 455). Але за дивною логікою М. К. Гудзія факт запозичення з більш сильної культури її ж і збіднює.

Дату першого «слова» Грушевський, повторюючи думку Е. В. Петухова, пов'язує із землетрусом 1230 р., що виявився особливо руйнівним у Києві. В наш час В. О. Колобанов висунув гіпотезу, що йдеться про землетрус, зафіксований під 1258 р. у Густинському літописі: *Колобанов В. А.* К вопросу о датировке первого «Слова» Серапиона Владимирского // *Учен. зап. Владимирского пед. ин-та.* 1958. Вып. 4. С. 250—258. Треба зазначити, що така ідентифікація підсилює концепцію про створення цього «слова» у Києві: Серапіон каже про землетрус

як про той, що недавно відбувся («Нынѣ же земля тряссенья своима очима видѣхомъ»; «Земля... нынѣ движеться»; «...Богъ... нынѣ землю трясеть и колеблетъ...»), а до Володимира він приїхав у 1274 р. Далі Серапіон каже: «Аще кто ли речеть: прежде сего потрясенія бѣша же. Аще бѣша потрясенія,— рѣку,— тако есть, но что потомъ бысть намъ? Не гладъ ли, не морове ли, не рати ли многыя? Мы же единако не покаяхомъся, донѣдеже приде на ны языкъ немилостивъ...» Отже, хронологічна схема така: були землетруси й раніше (останній, мабуть, 1230 р.), а після них голод, епідемії, війня, а вже після них — монгольська навала, і вже після неї (Київ зруйнований у 1240 р.) — цей, останній землетрус. Відзначимо також, що у другому «слові» число 40 може мати епічний, узагальнюючий характер («Се уже къ 40 лѣтъ приближаеть томленіе и мука, и данн тужькыя на ны, не престануть глади, морове животь нашихъ»); до того ж в цілій фразі йдеться не лише про татарське ярмо.

Спостереження Грушевського над ритмікою творів Серапіона були продовжені М. К. Гудзієм (*Гудзий Н. К. История древней русской литературы. 7-е изд., испр. и доп. С. 206—207*) та В. Ф. Покровською (*Покровская В. Ф. Серапион Владимирский // История русской литературы: В 20 т. Т. 2, ч. 1. С. 49—50*). Більш докладно риторичне мистецтво письменника дослідив Р. Боргерт: *Bogert R. On the Rhetorical Style of Serapion Vladimirsij // Medieval Russian Culture. Berkeley; Los Angeles; London, 1984. P. 280—310*.

Наприкінці фрагмента про Серапіона Володимирського Грушевський звертає увагу на його протиставлення звичаїв «поган» «індивідуалізові й егоїзмові класово-диференційованого суспільства». Треба ще з'ясувати, чи справді йдеться тут про татар — чи ж про половців або «своїх» тюрків («чорних клобуків»), із звичаями яких Серапіон познайомився на Київщині. В усякому разі, цікаве спостереження Грушевського фіксує дуже раннє відбиття в нашій літературі всесвітньо поширеної теми «природної людяності», якою західноєвропейські письменники захоплювалися в XVII—XVIII ст., а Б. Констан та М. Лермонтов — і в першій половині XIX. Не минув її і Т. Шевченко в поемах «Кавказ» та «Царі».

Довідкова література: *Махновець. Давня... С. 117—119; Словарь XI—XIV... С. 387—390*.

Митрополит Кирил. До постаті митрополита Кирила (помер 1280 р.) в останні десятиріччя дослідники придивлялися досить пильно. Спираючись на гіпотезу Пл. Соколова (*Соколов Пл. Русский архиепей из Византии и право его назначения до начала XV в. К., 1913. С. 160*), М. Д. Присьолков ототожнив майбутнього митрополита з галицьким «печатником», якого Данило Галицький відправив у 1241 р. до м. Бакоти «исписати грабительства нечестивых бояр» (*Присьолков М. Д. История русского летописания XI—XV вв. С. 104*). У 1947 р. Д. С. Лихачов підсилив це ототожнення деякими новими доказами того, що цей «печатник» (канцлер) був людяною духовною: він, «поперше, керуючи військами, не водить їх сам до бою та, по-друге, намагається діяти миролюбними засобами» (*Лихачев Д. С. Галицкая литературная традиция в житии Александра Невского // ТОДРЛ. Т. 5. С. 48—49; передрук: Лихачев Д. С. Исследования по древнерусской литературе. Л., 1986. С. 217—218*). Л. В. Черепнин, як вже зазначалося, припустив, що звіт Кирила про боярські «коромоли» та його записи щодо мадярської та польської політики Данила лягли до основи Галицько-Волинського літопису за 1238—1245 рр. (*Черепнин Л. В. Летописец Даниила Галицкого. С. 245—251; в українському варіанті розвідки ці сторінки скорочено*).

Продовжувалося вивчення й своєрідної посередницької місії Кирила, що об'єктивно збагатила культуру Півночі Русі культурними традиціями та літературними пам'ятками Півдня. На думку М. Д. Присьолкова, після переїзду Кирила у Переяславі-Залеському складався митрополицький літопис (*Приселков М. Д. История русского летописания...* С. 104). Д. С. Лихачов у щойно цитованій статті дійшов до висновку: «Безперечно, Кирило мав відношення до складання життєпису Олександра (Невського.— С. Р.). Він міг бути й автором, але скоріш за все він замовив житіє комусь із галицьких книжників, що перебували на Півночі» (с. 50). О. В. Творогов, авторитетніший дослідник давньоруських хронографів, вважає, що саме «при посередництві митрополита Кирила до Переяслава (Залеського.— С. Р.) було привезено список великого хронографічного зводу, що складався з біблійних книг, виписок із перекладних візантійських хронік Георгія Амартола та Іоанна Малали, Олександрії Хронографічної, "Історії іудейської війни" Йосифа Флавія; цей список відбився у Хронографі Архівному» (*Творогов О. В. Кирилл (ум. 1280 г.) // Словарь XI—XIV... С. 226*).

З іншого боку, «Слово и поучение к попам», яке в деяких списках позначене ім'ям Кирила, В. О. Колобанов вважає можливим атрибутивати Серапіонові Володимирському: *Колобанов В. А. О Серапионе Владимирском как возможном авторе «Поучения к попам» // ТОДРЛ. 1958. Т. 14. С. 159—162*.

Довідкова література: *Махновець. Давня...* С. 75—76; *Словарь XI—XIV... С. 225—227*.

Відзначимо методологічне значення міркувань Грушевського про міру участі в написанні творів церковного ієрарха його секретарів («ристорів») та «двірських секретарів».

Послання митрополита Петра. Розглянуті тут твори цього вихідця з Волині після Грушевського практично не досліджувалися. Деякі питання біографії, посмертних «чудес» та канонізації митрополита Петра порушено у праці: *Кучник В. А. «Сказание о смерти митрополита Петра» // ТОДРЛ. Т. 18. С. 59—79*. Останній огляд літературної діяльності Петра: *Прохоров Г. М. Петр (ум. 1326 г.) // Словарь XI—XIV... С. 325—329*.

Похвала Феодосієві. Треба зазначити, що ще в 1902 р. Д. І. Абрамович висунув гіпотезу про те, що в цій «Похвалі» йдеться не про татарську навалу, а про полонський наступ 1096 р. (*Абрамович Д. И. Исследование о Киево-Печерском патерике как историко-литературном памятнике*. СПб., 1902. С. 59). Гіпотеза ця була підтримана, з додатком деякої нової наукової аргументації та з уточненням дати — між 1093 і 1096 рр., М. К. Нікольським: *Никольский Н. Материалы для повременного списка русских писателей и их сочинений: X—XI вв.* СПб., 1906. С. 436—438. Це історичне приурочення «Похвали» було прийняте М. С. Возняком (*Возняк М. С. История української літератури*. Львів. 1920. Т. 1. С. 134), І. П. Єрьомінін (*Еремий И. П. Лекции по древней русской литературе*. С. 81) та в спеціальній розвідці М. К. Гудзій: *Гудзий Н. Похвала Феодосию Печерскому // Lingua viget: Commentationes Slavicae in honorem V. Kiparsky. Oy Helsinki, 1965. P. 61—67*. М. К. Гудзій вважає, що «Похвала», викликана подіями половецької навали 1093 р., була написана в цьому році або ж невдовзі після нього» (Там же. С. 67).

Згідно з гіпотезою Л. К. Гетца, першу частину «Похвали» було складено між 1091 (перенесення мощей Феодосія) і 1108 (його канонізація) роками, а другу (початок: «Днесь нам, братіє, радуватися...») — Серапіоном Володимирським між 1264 та 1274. pp.: *Goetz L. K. Die Zusammensetzung der sogenannten «Похвала преп. Феодосию Печерскому» // Archiv für slavische Philologie. 1904. Т. 26. S. 215—237*.

Цю гіпотезу треба тут нагадати, бо, по-перше, вона ближча до тієї, що її дотримується Грушевський, а по-друге, у зв'язку з тим, що критика її в названій розвідці М. К. Гудзія (с. 66—67) не є, на наш погляд, переконливою.

Грушевський посилається на такі видання твору: *Леонид*, архим. Два памятника древнерусской киевской письменности XI и XIII века, а) «Слово о пренесеніи мощей святаго преподобнаго отца нашего Феодосія Печерскаго»; сочинение Нестора, мниха Печерского монастыря, XI века; б) «Похвала преподобному отцу нашему Феодосію, игумену печерскому, иже есть в богоспасаемом граде Киевѣ», неизвестнаго Серапиона, игумена печерского), XIII века // ЧОИДР. М., 1890. Кн. 2. С. 14—26; Патерик Киевского Печерского монастыря / Под ред. Д. И. Абрамовича. СПб., 1911, С. 64—70 (за текстом Касіянівської редакції); 174—179 (за текстом Арсенівської редакції). Див. також публікацію за текстом лише Касіянівської редакції: *Абрамович Л. Києво-Печерський патерик: Вступ. Текст. Примітки.* К., 1930. С. 86—94.

Довідкова література: *Махновець.* Давня... С. 128—129.

Кінцеві замітки

Ця частина тому містить виклад як авторського розуміння цілей та завдань, що були поставлені в перших трьох томах «Історії української літератури», так і унікальних автоспостережень над ментальністю українського медієвіста, зокрема дуже цікаві зв'єрення про відчуття автором «інтимного зв'язку з тими далекими людськими переживаннями», про стимулюючу роль не менш інтимних «естетичних приємностей», які виникали в процесі студій над давнім красним письменством і які стали поштовком для пошуків відповідного наукового апарату та літературного стилю їх «огляду».

Цікаві й набувають нової актуальності міркування про необхідність залучити естетично засвоені пам'ятки давньоруської культури до виховання національної свідомості, для побудови нової української культури, що була б гідною народу України та тих цінностей, що їх він встиг вже створити для скарбниці світової цивілізації в перше півстоліття свого існування.

Доповнення

Книжник Тимофій. Грушевський посилається тут на працю: Г[оловин] Н. Примечания на «Слово о полку Игореве». М., 1846. С. XVIII—XXX. Після виходу з друку праці Грушевського Л. В. Черепнін приписав цьому Тимофію одне з гіпотетичних джерел «Літописця Данила Галицького» — вже згадану вище «початкову галицьку повість про долю Данила і Василька Романовича», складену близько 1211 р. (*Черепнін Л. В. Літописець Данила Галицького.* С. 109; в російському варіанті статті — с. 244). В. Т. Пашуто ототожнює цього «премудра книжника» з іншим Тимофієм, духовником Мстислава Удатного, що згаданий у Галицько-Волинському літописі під 1266 р., і бачить у ньому одного із складачів гіпотетичного Київського літопису 1238 р. (*Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси.* С. 37). За гіпотезою Б. О. Рыбакова, що приймає згадане ототожнення, Тимофій є складачем гіпотетичного київського Літописця Рюрика за 1189—1190 рр., зокрема склав повість про Ігорів похід 1185 р. в Іпатіївському літописі, йому належить також низка повідомлень Новгородського першого літопису за 1210—1218 рр. Був він нібито й автором відомої новгородської «Повісті про битву на Липиці». Див.: *Рыбаков Б. А.*

«Слово о полку Игореве» и его современники. С. 171—193; *Его же*. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». С. 147—172.

Можна лише підтримати ту оцінку цих гіпотетичних побудовань, що її дає Л. О. Дмитрієв: «Єдине, що можна стверджувати з повною певністю, — це те, що такий княжик дійсно існував» (*Дмитрієв Л. А. Тимофей (XIII в.) // Словарь XI—XIV... С. 453.*

Олегові кораблі на колесах. Грушевський має на увазі працю: *Халанський М. К* історичні поетических сказаний об Олеге Вещем // ЖМНП. 1902. Август. С. 287—356; 1903. Ноябрь. С. 1—40.

Отрок і Коччак. Пізніші дослідження виявили, що імена «Коншик», «Артак», «Сартак» — постійна деталь печерської версії білини «Василій Ігнатієв» (*Астахова А. М.* Білини Севера. М.; Л., 1938. Т. 1. С. 562). Останній розгляд питання про історичні прототипи цих білиних персонажів: *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. С. 355—356.

Ногата і різана. Зараз вважають, що одна ногата прирівнювалася до двох з половиною різан. Див.: *Романов Б. А.* Деньги и денежное обращение // История культуры Древней Руси. М.; Л., 1948. Т. 1. С. 386. Головну літературу про згаданий вираз «Слова о полку Игоревім» реферовано в кн.: Словарь-справочник «Слова о полку Игореве» / Сост. В. Л. Виноградова. Л., 1969. Вып. С. 169—171; 1978. Вып. 5. С. 33; 1984. Вып. 6. С. 230. Див. також: *Дмитрієв Л. А.* Реминисценция «Слова о полку Игореве» в памятнике новгородской литературы // Культурное наследие Древней Руси: Истоки. Становление. Традиции. М., 1976. С. 50—54; *Менгес К. Г.* Восточные элементы в «Слове о полку Игореве». Л., 1979. С. 118—120; *Баскаков Н. А.* Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве». М., 1985. С. 172.

Боняк і Золоті Ворота. Оцінку повідомлень Берлінського та Сементовського, що були зафіксовані в примітці до «Описання Києва» Н. Закревського (М., 1868. Т. 1. С. 326—327) сучасним дослідником, див.: *Плисецкий М. М.* Взаимосвязи русского и украинского героического эпоса. М., 1963. С. 108.